

1892 - 1921 - 1948

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

**НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ**

СЕКЦИЯ ПО ТРАКИЙСКА АРХЕОЛОГИЯ

Яна Здравкова Димитрова

**КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА РОДОПИТЕ
ПРЕЗ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА
(ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен
„доктор“

Научен ръководител:
доц. д-р Алексей Гоцев

Рецензенти:
проф. д-р Диана Гергова
доц. д-р Румяна Георгиева

София 2015

Дисертационният труд се състои от текст, каталог и приложения. Съдържанието включва въведение, пет глави, заключение, библиография. Приложенията включват 11 карти, 162 табла, 7 таблици.

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита на заседание на секцията по Тракийска археология към НАИМ – БАН.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото изследване е резултат от възникналата необходимост да се обобщят резултатите от повече от 100 години теренна и изследователска работа за един голям и специфичен в развитието си район на Древна Тракия. Родопите са считани за обособена зона, която на пръв поглед е относително изолирана и консервативна по отношение на общите за съответното време тенденции. Натрупаните през годините данни са от различен характер и позволяват не само да се опровергае подобно виждане, но и да се предложат модели за функционирането на различните елементи на културното развитие на района през първата половина на I хил. пр. Хр., които да бъдат база за сравнение на културните явления в другите райони на Древна Тракия.

Териториален обхват на изследването, физико-географски особености

Родопите са ясно обособен географски район, който е част от Рило-Родопският масив, граничещ на север с Горнотракийската низина, на изток с терасите на р. Марица под Харманлийския пролом, на юг – с Беломорската низина и на югозапад – с долината на р. Места. На основата на природно-географски специфики, планината се разделя на две области – Западно- и Източнородопска, с граница между тях по долините на реките Каялийка, Боровица, горното течение на Арда и десният ѝ приток Маданска. Физико-географските особености на района разграничават две зони със специфичен релеф, климат и природни дадености, което обуславя и особеностите в културното развитие на двете зони.

Хронологически рамки

Археологическите проучвания на обекти от ранната желязна епоха в Тракия през последните десетилетия доведоха до натрупването на значителна база данни, която, съпоставена със синхронно развиващи се феномени от Егейския басейн и Централна Европа, оформя различни хронологически схеми и вътрешна периодизация на епохата в Тракия. Абсолютните дати за началото ѝ се групират около три тези: 1) дълга хронология, или 12 в. пр.

Хр.; 2) 11 в. пр. Хр. (от началото до средата на века) и 3) къса хронология – 10 в. пр. Хр. Финала на епохата се поставя в края на 7 – докъм средата на 6 в. пр. Хр. Повечето периодизации разделят епохата на две (или три, но за определени райони) основни фази, като я прецизират въз основа на анализа на детайлите в керамичното производство. Приетата в настоящата дисертация хронология и периодизация се базира на резултатите от проучванията на няколко обекта от Източните Родопи със значителен културен пласт и обработени по обща методика археологически материали, както и абсолютните дати за пластове и съоръженията в тях. Разграничен е *преходен* между късната бронзова и ранната желязна епоха период, *ранна желязна епоха 1* и *ранна желязна епоха 2*. Абсолютните дати попадат в теоретичната рамка на привържениците на дългата хронология, които поставят преходният период в Тракия ипо-специално – Родопите в широките граници между 12 и 11 в. пр. Хр. Периодът на ранна желязна епоха 1 се поставя във времето 11-10 в. пр. Хр., с дати за края ѝ в последните десетилетия на 10-нач. на 9 в. пр. Хр. Единствената за сега дата, свързвана с периода на ранна желязна епоха 2, сочи към времеви диапазон от средата на 9 в. насетне (8-7 в. пр. Хр?). Липсата на други радиокарбонни дати от този период не позволяват заключения извън досегашните традиционно предлагани дати за края на ранната желязна епоха в Тракия, свързвани с появата на керамиката на колело. Детайлният анализ на характеристиките на керамичните комплекси в настоящата дисертация и сравнението му с датировките на комплекси от съседните на Родопите райони, позволява периодизацията на епохата в изследвания район да се разположи в 4 етапа (преход – начало на ранната желязна епоха – развита 1 фаза – 2 фаза).

Цели, задачи, методи

Цел на настоящата дисертация е да се очертаят основните параметри на културното развитие на общността, населявала Родопите от края на II и през I хил. пр. Хр. и да се очертае културното обособяване на две основни зони в рамките на изследвания район; да се изведе, до колкото е възможно, модел за развитието им в хронологически план и начините, по които този модел се вписва в процесите, протичащи в Егейско – Балканския район от края на късната бронзова и през ранната желязна епоха. За постигането ѝ са поставени следните *задачи*:

- обединяване и систематизиране на наличната информация в подробен каталог
- преглед на състоянието на изворовата база

- извеждане на основните характеристики на селищната мрежа и на основните проблеми, свързани със селищните модели на обитаване на Родопите, сизследването на култовите места и основните подходи при разрешаването им, със спецификите на погребалните обичаи и гробни съоръжения за двата района в Родопите и извеждане на регионалните особености и културното им разграничение

- съпоставка на съществуващите в литературата научни хипотези с наличните данни от района за появата на новите елементи в керамичния комплекс, адаптацията им в местна среда, хронологическото им развитие, посоките на културни влияния и взаимодействия

- извеждане на хронологически чувствителните елементи в керамичния комплекс от Източните Родопи и установяване на спецификите и общите за двата района на Родопите елементи

- уточняване на вътрешната периодизация на ранната желязна епоха за Родопите въз основа на данните за хронологическото развитие на керамичните комплекси

- обобщаване на подходите за реконструкция на системата за добив на суровини, производство и дистрибуция на метални изделия

Поставената цел на дисертацията и задачите, които определят изпълнението ѝ, обуславят използваната класическа структура за анализ на културното развитие на обособен географски регион и определят *методите* за научен анализ на наличната информация: статистическа обработка и интерпретация на различни типове данни; сравнителен, типологически и критичен анализ; стратиграфски, картографски метод. Различните методи за научен анализ са прилагани съобразно естеството на изворовата база, нейното състояние и ниво на публикуване.

История на проучванията

Отделни сведения за археологически обекти или находки от Родопите са публикувани още от началото на 20 в., а от 30-те и 40-те години районът става обект на изследванията на водещи български археолози. В резултат на теренните проучвания и сондажи се натрупва информация за археологическото наследство на района. От 60-те години започват системните проучвания на Източни Родопи, съгласувани със задачите на националната комплексна научно – изследователска програма “Родопи”, а от началото на 70-те години знанията за археологическото наследство на района се обогатяват значително с проведените експедиции за издирване на мегалитни па-

метници. Западната част на планината е обект на изследване на Института по тракология и окръжните исторически музеи чрез системно провежданите обходи и сондажни разкопки на експедициите “Бесика”, “Места”, „Ком“. Част от научноизследователска програма “Родопи” е експедиция “Самаи-ке”, която регистрира множество паметници в северните части на Източните Родопи. В резултат от работата на експедициите е създадена школа за теренни археологически изследвания и са направени обобщения на някои характеристики на селищната система: гъстота на заселване, топография и интерпретация на проучваните обекти, погребални обреди и съоръжения, групи находки, набелязани са основните проблеми. От втората половина на 70-те години започват и системните проучванията на погребалните обреди в Западните Родопи, като част от резултатите са представени с предварителни публикации или в обобщен вид в различни статии. В този период е публикувана и монографията на Б. Хензел, в която Родопите са разгледани като област, свързваща Северна Гърция и Македония със земите по Долния Дунав. В този период започват и системни изследвания на южните ридове на Източните Родопи на територията на днешна Гърция. Публикувани са конкретни резултати, както и обобщаващи студии за мегалитната култура и културното наследство на Южна Тракия. Заложената посока на изследване е продължена като проучвателска програма на Ефорията. От 80-те години насетне археологическите изследвания в Родопите могат да се обособят в 3 основни направления: теренни издирвания, спасителни, сондажни и порядко редовни разкопки, обобщаващи трудове. В Източните Родопи се провеждат системни теренни изследвания по методиката на Археологическа карта на България с покриване на определени географски и административно обособени райони, тематични обхождания, свързани с археометалургични изследвания. В Западните Родопи продължават тематично определените теренни издирвания. Чрез археологически разкопки се проучват изключително важни за изясняването на спецификата на културното развитие в Родопите обекти с различна интерпретация: селища, светилища, златодобивен рудник и съпътстващото го селище, некрополи и единични гробни съоръжения. Натрупаната информация от теренната археологическа работа е в основата на обобщаващите публикации, които представят определени тенденции на културното развитие на Родопите или оформят самостоятелни научни направления в изследването им, както и на публикации, представящи археологическото наследство на отделен микрорайон.

Изворова база

За очертаването на основните характеристики на селищната система в изследвания район са използвани данни от обособените в каталог 489 обек-

та от двата дяла на Родопите. Това са различни типове обекти, с предложена в литературата идентификация, съобразно която са функционално определени и в каталога. Най-многобройни са неопределените обекти (т.е. с несигурна идентификация между селища и светилища) – 107 (82 за Източните и 25 за Западните Родопи); селищата са 104 (64 за Източните и 40 за Западните Родопи); култовите обекти са 68 (48 за Източните и 20 за Западните Родопи). Като съоръжения, свързани с погребални обреди, са определени 129. От тях в Източните Родопи попадат 72 обекта: 36 скални гробници (отделни каталожни номера са както некрополи от по няколко съоръжения, така и единични), 19 единични или некрополи от долмени и долменоподобни съоръжения, 12 могилни (единични могили и некрополи). Като свързани с погребалните обичаи са определени и 83 групи от трапецовидни скални ниши, а като принадлежащи на мегалитната култура паметници – 4 групи шарапани. От Западните Родопи в каталога са включени 56 могилни некропола. Най-голямата част от определените като селища обекти са регистрирани с теренни издирвания (83); със сондажни разкопки са проучвани 16 от тях, а с редовни или по-машабни спасителни – 5. Обектите с неопределена функция са с подобно съотношение на начините, по които са проучвани: 95 са регистрирани с теренни издирвания, 12 – със сондажи и 3 – с повече от един сезон разкопки. Идентифицираните като култови обекти най-често са определени по теренни издирвания – 42, по сондажи – 20 и най-малко са проучвани с редовни или по-машабни спасителни разкопки – 5. От публикуваната информация за всички типове обекти, с най-голям дял са регистрациите в АИС АКБ – 296 (за 130 обекта от каталога информацията се дублира и в АОР), а за 50 обекта има само съобщения в АОР. Информация за 141 обекта се среща като част от публикации, или са със специално посветени на тях статии или студии; за 1 обект е издаден сборник, представящ различни аспекти от археологическите проучвания, а данните за 138 обекта се срещат в каталожен вид в статии, дисертации и книги.

При прегледа на керамиката са използвани няколко комплекса, придобити в следствие на редовни археологически разкопки – Ада тепе, Глухите камъни, Драгойна, Кралеве – Чал, Бабяк, Црънча, които дават информация за няколко последователни фази на ранната желязна епоха или представят добре определен етап от нея.

Въпросите, свързани с древните рударство и металургия, както и металните изделия и начините им на производство и дистрибуция, са разгледани въз основа на публикувана информация за местонахождението на източниците на суровини, археологическите данни за добива им и археометалургичните изследвания, които комбинират двата типа данни. Разгледани са и известни в литературата групи предмети от бронз и желязо.

ГЛАВА I. СЕЛИЩА

От теоретична гледна точка най-общото определение за следите от човешко обитание се вмести в термина „археологически обект“, или както ги определя К. Ренфрю, „група от артефакти, структури, характеристики, както и органични следи от дейността на човека“. Класическите изследвания, касаещи „селищната система“ или „селищните модели“ през различните епохи се базират най-общо на макро- и микроструктурен анализ, които включват изследване на природната среда и ресурси, гъстота на селищната мрежа; на микро ниво – анализ на топографията и площта на поселението, структури (фортификация, укрепване, оформяне на терена), елементи на селището и разпределението им, жилищни и други постройки, хронология. Макар в литературата да съществуват различни показатели за *функционалното определяне* на обектите, за района на Родопите от късната бронзова до късната желязна епоха то е по-скоро субективно и не се базира на сигурни критерии, а е основано на тълкуването на отделните му елементи от проучвателите. Ето защо в настоящата работа, за по-голямата част от анализирания обект (особено такива, проучвани без археологически разкопки) е използвана първичната им интерпретация, въведена с тяхната публикация или регистрация в АКБ. Чрез извеждането на основните елементи на проучваните с разкопки обекти е направен опит да се определят някои от базовите характеристики на „селищата“ в Родопите. Отбелязан е проблемът, свързан с откриването на сходни елементи в селищата, и светилищата, използвани за извеждането им като критерии за идентификация (например топографско разположение, наличие на оградни стени, жилищни постройки). Тъй като базовите елементи на селищната мрежа са заложили още в късната бронзова епоха, а развитието ѝ е обвързано с процесите, които протичат в тракийското общество в района в края на II и началото на I хил. пр. Хр., в дисертацията са включени данни за селищата в Родопите от времето преди началото на ранната желязна епоха.

В главата последователно са разгледани съществуващите в литературата селищни модели за обитаването на планината през късната бронзова и ранната желязна епоха, определени от начина на проучване на различните райони. Направен е преглед на изворовата база, въз основа на която обек-

тите са функционално определени (или неопределени), като за обектите, разглеждани в тази част на текста, е анализирано хронологическото им и географско разпределение в Родопите, топографията, вътрешната им уредба (включваща организация на обитаваното пространство, оградни съоръжения, жилища и постройки с различно предназначение и др.). Обектите, проучвани със системни разкопки, са относително малък дял от анализираниите в текста, но благодарение на данните от тях са изведени и основните елементи на селищата (това са обектите Куш кая, Драгойна, Вишеград, Ада тепе, Цука, Гела – Градище, вр. Ком).

Селищната мрежа в Родопите придобива своя характерен облик в периода на късната бронзова епоха, като за източната им част е установено съществуването на такава още от неолита и халколита. През късната бронзова и ранната желязна епохи се развива разнообразен в топографско, функционално и хронологическо отношение селищен модел. За късната бронзова епоха общият брой на селищата в Източните и Западни Родопи е сходен, но ако на изток от линията Асеновград – Златоград те са равномерно разпределени, то на запад те са концентрирани в района на гр. Смолян и в югозападните ридове на планината. И в двете зони статистиката на регистрираните обекти показва видимо увеличение на броя на селищата през ранната желязна спрямо късната бронзова епоха. Мненията в литературата за *процесите*, които протичат във времето на прехода и началните етапи на ранната желязна епоха са различни. Според по-крайните, селищата в Западните Родопи се обезлюдяват, а мрежата се възстановява едва през втората фаза на ранната желязна епоха, често с укрепления за защита на територии. Хронологическият вакуум в началото на епохата в централната част на Родопите се обяснява с придвижването на групи хора към Източните Родопи или равнинните зони на Тракия, които се идентифицират по единични находки, както и в некрополите. Теренните проучвания през последните години обаче опровергават подобни мнения, като показват съществуването на приемственост в някои обекти между двете епохи. Въпреки, че най-често информацията от теренните издирвания указва по-обща хронология в рамките на двата периода, а не приемственост между края на късната бронзова и самото начало на ранната желязна епоха, такава е установена в други елементи от културното развитие. Обясненията са в три основни направления: съгъстяване на селищната мрежа към времето на втората фаза на ранната желязна епоха, вероятно поради инфилтрация на население; по-големият брой селища не означава нарастване на населението, а по-голяма мобилност на трансхумантни групи, населяващи района, отразена в по-големия брой регистрирани обекти; по-голямата гъстота отразява наличието на устойчив

селищен модел с разнообразни по характер и причина на възникване обекти. Теренните изследвания през последните години на определени, по-малки райони, доказват адекватността на последната теза. Различните по тип, време и локализация теренни проучвания в Родопите са породили няколко специфични *селищни модела* за обитаването на района през I хил. пр. Хр. Така теренните изследвания на северните ридове на Западните Родопи и района на Смолян от 70-те и 80-те години на 20 в. довеждат до създаването на модела „система от укрепени височинни селища“, които са служели като временни убежища или места за постоянно обитаване, с общи черти по отношение на топография, планиграфия (доколкото такава е установена) и (макар и в повечето случаи – установена без археологически разкопки) фортификация. Проучванията в зоните на най-западните ридове на Родопите през същия период показват система от малки, еднослойни, неукрепени допълнително селища, разположени на естествено защитени, труднодостъпни места, в близост до естествени пътища или около богати на естествени ресурси райони. В Източните Родопи, разглеждани като периферна за егейския район зона, е предположена добре развита селищна система към времето на късната бронзова и ранната желязна епоха, с прогресивно развитие на йерархичен селищен модел, който предполага възможността около определени обекти с дълготрайно обитаване по различни причини да се е развила система от различни по тип поселения, некрополи, светилища. Този модел най-добре се съчетава с тезата за съществуването на приемственост в обитаването на Родопите през късната бронзова и ранната желязна епоха, още повече, че на част от тях тя е доказана стратиграфски. Различията между двете епохи са по отношение на организацията на обитаването на пространствата в рамките на самите селища, а регистрираните промени в устройството, планировката или строителната техника не са синхронни на всички обекти, което показва, че не могат да се изведат като общо правило за повсеместна промяна на селищния модел в края на късната бронзова епоха. Възможно е Източните Родопи да показват по-голяма устойчивост на този модел, установен още през късната бронзова епоха, в сравнение със Западните Родопи. Подобни различия за двата дяла на планината обаче не могат да се установят по отношение на разпространението на различни типове селищни обекти, тяхната топография, укрепяване, вътрешно устройство. Най-вероятно селищният модел претърпява естествена еволюция и към началото на късната желязна епоха, с разлика в гъстотата на селищната мрежа между двете части на планината. Сравнението с равнинните части на Тракия показва различия в основните тенденции на селищното развитие по отношение на прехода късна бронзова – ранна желязна епоха. И в двете зони е установена по-голяма гъстота на селищната мрежа през ранната желязна епоха, но за разлика от Родопите, в Тракия приемствеността е по-

скоро между късната бронзова и втората фаза на ранната желязна епоха, с хронологически хиатус в самото начало на епохата. Възможно е обяснението за това да е в състоянието на изследванията, или в обективни фактори, свързани с естествена смяна на селищния модел, причините за което към настоящия момент не са изяснени.

Комуникации

Аналогии в откриваните при проучванията археологически материали говорят за съществуващи добри комуникации в края на II и I хил. пр. Хр. Тъй като категоричната идентификация на пътната мрежа в Родопите през ранните периоди е невъзможна, са предложени различни хипотези за трасетата им, въз основа на известните пътища от Античността и Средновековието, както и на съвременните етнографски паралели. Приема се, че трансхумантното общество, населявало Родопите през късната бронзова епоха, е използвало големите плавателни реки, трансродопските пътища, долините на Струма и Места, както и че повечето трасета от римско време повтарят предримските пътни артерии. Дългогодишната работа на експедициите за изследване на тракийската култура в западните дялове на Родопите, проучванията на Копривлен и други обекти, съчетани с данните от античните свидетелства и сведенията за традиционната пътна мрежа през по-късните епохи установяват, че в района на Средна Места е съществувала разклонена пътна мрежа. Предполагаемите трасета могат да се очертаят при картирането на струпването на култови обекти, цистови гробове, монетни импортни находки от микенския, архаичния, класическия и по-късни периоди, пътищата от късните епохи. Използваната от пътеписите информация от края на 19 век за пътищата по левия бряг на р. Места говори за съществуването на две главни трасета през основния родопски масив. Интересно е предположението за възможността светилищата по рида Дъбраш, които са в пряка визуална връзка, да са маркирали посоката или дори трасето на пътна артерия през тази част на планината, тъй като локализираните обекти от I хил. пр. Хр. очертават една линия в посока север-юг, която добре се вписва и в природните дадености на района по отношение на комуникативните му възможности. Теренните проучвания на пътната мрежа от римско и по-късно време в Западните Родопи предполагат, че презродопските пътища следват полегатите планински била, заобикалят върховете и слизат в речните долини, като са локализирани Западен, Централен и Източен презродопски път, за част от трасетата на които се предполага, че са били известни още от праисторията.

ГЛАВА II. СВЕТИЛИЩА

В следствие на дългогодишната теренната работа в Родопите е натрупана голям обем информация, но интерпретацията на повечето от обектите се прави на базата на данните от теренни издирвания. Изследователите на култовите места в Родопите през последните години установяват, че състоянието на проучванията създават сериозни трудности при интерпретацията и определянето на функционалният характер на изследваните обекти. Придобитите данни от издирвания и сондажи имат своите предимства, но изводите, базирани на този тип проучвания позволяват уточняването на най-общата хронология и анализ на части от комплекса. Ето защо в литературата е предложено обектите да се разглеждат като система от свързани помежду си сакрални центрове, анализът на които да се базира на различни типове данни и сравнение между тях, като данните от добре проучените обекти да служат за основа при анализа и на регистрираните с издирвания паметници.

Тази глава историографски представя основните кръгове от проблеми, свързани с изследването на култовите места: теренни проучвания в Западните и Източните Родопи и създадената от М. Домарадски независима изследователска тема, свързана с проблемите на култа и култовите обекти; терминология, критерии за идентификация и различните подходи към тях; категории светилища и техните елементи, хронология, проблеми на интерпретацията на ритуалните практики. Въпреки дългогодишните изследвания по темата за култовите места в Древна Тракия, няма изградена единна схема по отношение на критериите, които определят функцията на обектите.

Основните *термини*, използвани за свещените места, са „култово място“, „светилище“, „скално светилище“. Изследванията очертават няколко основни *кръга от проблеми*: типология спрямо топографията и обхвата на дейността им; връзката им с некрополите; връзка с линии на комуникация на планината със съседни райони; организация на свещеното пространство и неговите елементи; места за депониране на дарове и техните функционални характеристики; структури; археологически материали, откривани в тях; идентификация на практикуваните ритуали; разпространение и хронология

още от края на бронзовата епоха в Егейския свят; утвърждаване на основни елементи на култовите места в рамките на ранната желязна епоха и развитието им и през късната желязна епоха. Така в литературата култовото място от I хил. пр. Хр. се оформя като разположен на връх или доминираща форма на релефа обект, с неблагоприятни природо-географски условия, затруднен достъп и добра видимост към околността, в някои случаи – ограден с каменна стена, с тристепенна организация на свещеното пространство: общодостъпно място, зона за ритуални действия и център, достъпен само за жреца. Според М. Домарадски главните белези, отличаващи светилището от останалите обекти, са планът и вътрешната му организация, с постоянни елементи в устройството му: каменни или глинени олтари, ями или други вкопавания в древния терен, места за депониране на остатъците от жертвоприношенията, скални изсичания, като за модел използва проучванията на светилището при с. Левуново. Светилищата са имали локално или регионално значение, като според някои автори дори е възможно почитането им да е селищнообразуващ фактор. С известна доза предпазливост в литературата е предложена идеята такъв тип обекти да маркират линии на комуникация в северна и южна посока, но не е ясно дали светилищата са определили трасетата или обратно, те са възникнали около вече съществуващи маршрути.

Класификацията на култовите обекти се основава на различни принципи: за *Западните Родопи* е предложено групиране спрямо местоположението и свързаните с тях геоморфоложки форми: северна, с обектите по северните склонове на Родопите, разположени под централното било на планинския масив, по средата на склона, с панорама към равнината на север; обекти по рида Дъбраш, разположени на самото било или до най-високото място, често в участък със скалисто възвишение, с визуална връзка и вероятно добра комуникация между обектите; разположени в равнинната част, като Чепинската котловина, върху изолирани възвишения или върхове. Класификацията им за *Източните Родопи* е предложена по-скоро по формален признак, въз основа на спецификите и общите черти на отделните обекти. Така по отношение на признака местоположение, не се открива разлика със светилищата от Западните Родопи. Те са изградени на билата на възвишения или върхове, около изявени скали, в пещери, в близост до извори, или в населените места. Светилищата, разположени на връх, както и обособените в отделна група култови места около изявени скали (около скален венец или отделна изявена скала, заемаща билото на връх), са разпределени в две подгрупи, съобразно наличието или липсата на каменни оградни съоръжения. Като възможна категоризация на светилищата в литературата са предложени термините „оброчища“ и „светилища“, обвързани с тяхното значение за общността. Т. нар. „оброчища“, по аналогия със съвре-

менните, е възможно да са принадлежали на общност, населявала близката околност или няколко от тях са били разположени около едно селище. За такива се приемат обекти с по-ниска степен на наситеност с археологически материали, което се обяснява с по-краткия период на използването им и по-тесния кръг от поклонници. В категорията „свещилища“ са поставени обекти, които са имали локално или регионално значение, като за някои от тях се предполага, че дълготрайното им почитане е селищнообразуващ фактор. Като правило тези обекти са с висока концентрация на археологически материали, което се интерпретира като следи от интензивни култови дейности. На тях се откриват глинени замазки, огнища, части от постройки, което липсва при първата категория обекти.

Както и при западнородопските свещилища, при тези от Източните Родопи са изведени няколко *елемента от устройството* и вътрешната им организация: оградни каменни стени при някои от тях (на някои места те са се появили в определен момент от функционирането им, което подсказва за настъпили промени в организацията им и в обредните практики), постройки, свързани с функционирането им (струпвания от мазилки на определени места), различни видове олтари (замазки, площадки от трамбована глина и струпване на големи скални късове). В Източните Родопи не са локализиранни места за депониране на дарове, както в Западните. Откриваните археологически материали са керамични фрагменти, замазки и мазилки, животински кости, прешлени за вретено, миниатюрни съдчета, антропоморфни и зооморфни фигурки, кремъчни сечива, метални оръжия, накити, монети и др.

Съвкупността от отделните елементи и поставените във връзка с интерпретацията им проблеми, както и *хронологията* на откриваните материали, позволяват да се предположи, че основните белези на тракийските свещилища от Западните Родопи се утвърждават в рамките на ранната желязна (с данни на отделни места и за късната бронзова) и се запазват и през късната желязна епоха, като имат своето специфично развитие в рамките на селищната система. В Източната част на планината култовите места се появяват през късната бронзова епоха, като на почти всички от тях са регистрирани и пластове от началото на ранната желязна епоха. Свещилищата с материали от втората фаза на ранната желязна епоха са с най-голям дял, а находки от следващата епоха се откриват на значително по-малък брой обекти.

Интерпретацията на практикуваните на свещилищата *ритуали* през тези периоди е обвързана с проблема за функционалната интерпретация на самите обекти. Анализирайки тракийските култови места, М. Домарадски обобщава, че за разлика от гръцката религия, основните черти на тракийската от архаичната епоха (и по-рано) се обуславят от „консерватизма на

тракийското отношение към религиозните схващания...“ , което е отразено в запазването на устройството на светилищата им в продължение на столетия. Основните им елементи според него са свързани със съединяването във всяко едно култово място на хтоничния и соларния аспект. Тази характеристика на древната религия от желязната епоха според някои изследователи е застъпена в планинските светилища от целия Егейски район: планината олицетворява центъра на космоса и се възприема като връзка между земята и небето, а спецификите на обредните практики личат в регистрираните особености при някои култови места.

ГЛАВА III. НЕКРОПОЛИ

В главата са разгледани теренните проучвания и изследванията на погребалните обреди в Родопите. Анализът включва и съоръжения и структури, датирани в късната бронзова епоха, тъй като е прието, че формирането на основните характеристики на тракийските погребални обреди започва през този период и търпи влияния от различни културни зони. В началото на ранната желязна епоха като цяло традициите в ритуала и гробните конструкции се запазват.

Обобщено за всички обекти са разгледани (последователно за двете епохи) географското им разположение, могилните насипи (с и без гробни съоръжения), ритуал (кремация, инхумация, биритуализъм, колективни погребения), гробни съоръжения и конструкции (ями, урни, каменни площадки, цисти, зидани гробове, а за Източните Родопи – долмени и долменоподобни съоръжения, скални гробници и ниши, питоси), следи от поменални обреди и ритуали (поставяне на гробни дарове, керамични струпвания, струпвания от кости, въглени, допълнителни съоръжения – каменни пръстени и площадки, огнища, трамбоване и опалвания, плитки ями в основния терен, запълвани с пръст, въглени и керамични фрагменти), т.нар. „празни могили“. Гробните дарове и находки в съоръженията не са разглеждани като отделни комплекси, а са представени обобщено като типове материали и местоположение. Направен е и преглед на следите от погребалните обреди в съседните за Родопите райони (долината на р. Марица, Източна Македония, средните течения на р. Струма и Вардар, о. Тасос, егейското

крайбрежие на континентална Гърция, Долен Дунав). Разнообразието от погребални практики през късната бронзова епоха не позволява само въз основа на сравнение на гробните и другите съоръжения в могилите да се направи извод за посоката на влияние при формирането на погребалните ритуали в Родопите, а коректно сравнение между източната и западната част на планината е невъзможно поради разликата в количеството данни. Егейската връзка се търси в допълнителните съоръжения, изградени в могилите. Подобна посока на влияния са установява и при сравняването на откриваните в некрополите материали, като въз основа на част от тях са предположени и влияния или дори директно участие на етнокултурни елементи от района на Подунавие. Липсата на по-ранни от късната бронзова епоха данни за Родопите не дава възможност с точност да се определи произхода на погребалните обреди, като обяснение за възникването на некрополите се търси във връзката им с друг тип обекти. Приемливо е мнението на М. Домарадски и Р. Георгиева, че некрополите от късната бронзова епоха, съществували и през следващите епохи, са обслужвали „население, обединено на племенна, родова, териториална, религиозна или друга основа“, а „дълговременното използване на могилите и самите некрополи, погребенията и следите от поменални действия около гробовете загатват за съществуването на една устойчива племенно-родова структура“.

През ранната желязна епоха се запазват част от характеристиките на погребалните обреди от предходната епоха: издигане на могилен насип (сходна структура и обреди), диспропорция в разпространението на могилите в източния и западния дял на планината, доминиране на кремацията в началото на епохата, поставяне на гробни дарове, допълнителни съоръжения и поменални обреди. Нововъведенията за ранната желязна епоха са появата на колективните погребения, налагането на биритуализма, и на инхумацията като водеща практика за времето след 9 в. пр. Хр. За Източните Родопи не може да се направи аналогичен извод за използването на погребалния обред, поради по-малкото количество данни. През втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи гробните съоръжения се усложняват с навлизането на инхумациите, регистрирани са и случаи на предварителна подготовка на гробното място. При поставянето на гробните дарове новото е предварителното разделяне на предметите и поставянето на част от тях в гроба, а друга част – извън него.

Погребалните обреди и гробните съоръжения в районите около Родопите дават добра възможност да се търсят посоките на влияние, които довеждат до развитието и промените в консервативна сфера от бита на човека като погребалния обичай.

Погребален ритуал. В Тракия е регистрирано практикуването на кремация и инхумация още от началото на ранната желязна епоха. На юг и изток, в района на Странджа, Сакар, североизточните и югоизточни части на Родопите, където е ареалът на разпространението на мегалитните гробни съоръжения, се е практикувала инхумацията (за някои по-малки съоръжения и долменоподобните цисти се приема възможността за полагане в позиция хокер или препогребване). На о. Тасос и в Източна Македония най-често ритуалът е трупологане, като се практикува и препогребване и многократно използване на каменните гробове, а в Централна Македония са регистрирани и двата ритуала. В началото на ранната желязна епоха по средното и горното течение на р. Вардар навлиза и кремацията в урни под влияние на елементи от север, през долините на р. Морава и Вардар. Традицията за полагане на мъртвите в изпънато положение по гръб се налага в Западните Родопи като водеща практика през втората фаза на РЖЕ. В късната бронзова епоха тя се практикува в Микена и Атика, а през следващата епоха се запазва и в могилените погребения в континентална Гърция. През втората фаза на ранната желязна епоха това се налага като най-честа практика и в югозападна България, Тасос, Самотраки, Вергина, средното и горното течение на Вардар, югоизточна Тракия. Хокерното трупологане е по-скоро изключение в Западните Родопи.

Откриваните в някои гробове части от човешки скелети се интерпретират като частично трупологане, препогребване, умишлено разбъркване на останките или други погребални ритуали. През късната бронзова и ранната желязна епоха в Западните Родопи са погребвани части от крайници и черепи в самостоятелни гробни комплекси в рамките на некрополите или положени допълнително в гробове на други индивиди. В Източните Родопи в проучения при Стамболово некропол са открити вторични струпвания на човешки кости, за които авторите предполагат, че са следи от препогребване, или от други ритуални практики, свързани с погребалния култ. Такива практики са регистрирани и на север, и на юг от Стара планина и се приемат за резултат от ритуали, свързани с предварително разчленяване на трупа, препогребване или разбъркване на останките по различни причини.

Гробни съоръжения. В същия район от тази епоха са регистрирани както могилини, така и плоски гробове с различни гробни съоръжения. Издигането на могилен насип над гробове е практика, засвидетелствана в Тракия още от ранната бронзова епоха. В Родопите най-ранните могили се датират от втората половина на II хил. пр. Хр., но разпространението им през ранната желязна епоха очертава две големи области с граница между тях линията Буково – Загражден – Златоград. Източно от тази линия могилените

са единични, гробните съоръжения са от различен тип. И в двата района са открити каменни цисти и зидани каменни гробове с плоско покритие, за които повечето автори приемат, че се появяват под влияние от юг, където са характерните гробни съоръжения от II и I хил. пр.Хр. Единствено в източните Родопи, в Стамболово, е регистрирано използването на питоси като гробни съоръжения. Подобни гробове се появяват като нововъведение в Гърция, Източна Македония и о. Самотраки още в началото на ранната желязна епоха.

Допълнителните съоръжения в насипите на могилиите през ранната желязна епоха продължават традициите от предходната епоха. С каменни пръстени са оградени насипите, гробовете, долмените и долменоподобните съоръжения. Тази практика е разпространена в Тракия и Гърция и се запазва в Родопите до римската епоха. Ямите в некрополи, в рамките на могилиите, се откриват от късната бронзова епоха и цялото първо хилядолетие в Тракия, южно и северно от Стара планина и в Гърция, като през всички епохи са със сходен пълнеж. Глинени площадки се откриват в могилиите само от Западните Родопи, но продължават да се използват и през късната желязна епоха.

Допълнителни обреди в гробното пространство и могилияния насип са регистрирани при всички могили в Родопите. Обредите, свързани с огъня (преди полагането на мъртвия или след изваждане на положените кости, кремация, огнища и обгорели петна на различни места във височината на насипа, поставяне на съдове, похлупващи въглени и пепел, както и пълнежът на ямите), се откриват в могилиите от късната бронзова до късната желязна епоха, което доказва мнението на някои автори, че погребалният обред започва и завършва с огъня. Многобройни струпувания на керамични фрагменти в могилиите най-често се интерпретира като следи от обред, свързан с предварителното им разчленяване и разхвърляне след извършвани угощения на мястото. Откритите находки са резултат от погребването на мъртвите с украшения, аксесоари за дрехи, лични притежания или от специално поставяни като дарове предмети. Някои от тях са били предварително „убивани“ – прегъвани на две върхове на копия и мечове, отчупване на части от устията и дъната на съдовете. Тази практика съществува и в Гърция през I хил. пр. Хр.

Като част от територията на разпространение на *мегалитната култура*, в централните, северните и южни части на Източните Родопи, се появяват няколко групи гробни съоръжения. Долмените и долменоподобните

гробове са обособени в две групи – северна и южна. Паметниците от водосбора на Бяла река и южните склонове на Родопите имат някои особености, които говорят за разлика в този район на погребалните и вярвания и практики. Появата на този тип мегалитни съоръжения в Тракия се обвързва с наличието на подходящи за изграждането им скали, а употребата им – с нуждите на племенната аристокрация или на култа, което се доказва с възможност при част от съоръженията за многократен достъп и със следите от практикувани ритуали пред фасадите им. Хронологическите граници на откриваните материали показват устойчива традиция в използването или почитането на този тип съоръжения. Почти всички скални гробници са открити в Източните Родопи, с аналогии в югоизточна Странджа, Сакар и Средиземноморието. Скалните ниши се приемат според голяма част от изследователите им като свързани с погребалните обичаи паметници. Връзка между тях и скалните гробници се установява и по териториален признак, тъй като са със сходен ареал на разпространение и често са изсичани и в едни и същи масиви. Наличието на два типа мегалитни съоръжения на едно място говори за различните им функции. Определени са като култово-ритуални паметници, свързани с почитането на слънцето, скалата, или са комплекси, които са свързани с погребалния обред. Подобни паметници нямат аналог в рамките на разпространението на тракийската култура, а най-общо сходства във формата са открити при няколко фригийски скални комплекси. За тяхното възникване са предположени различни причини: утилитарни, свързани с подходящи за това скали; религиозни (теза за поставяне в тях за кратък период на малки, вотивни предмети) или други. Мненията за мястото на произхода им се обединяват около две основни тези: външни влияния и локално зараждане на традицията, с влияния по-скоро в сферата на религиозните идеи. Всички мегалитни паметници са обединени от отношението към скалата в нейната естествена монументалност. Общи черти се откриват както в начина им на изработка (грубо одялани плочи или издълбани в скалата), така и по отношение на предпочитанието на функционалността пред формата.

Като цяло се приема, че формирането на тракийските погребални обреди е процес, започнал през късната бронзова епоха и придобил завършен вид към средата на ранната желязна епоха, в който участват различни културни традиции и идеологически схеми от различни културни зони. Постепенно през късната желязна епоха погребалните практики в Родопите се унифицират, което се изразява най-вече в налагането на надгробните могили в цялата им територия и на плоските некрополи в западната им половина. Обособените зони със специфична употреба на различни гробни съоръжения в двата дяла на Родопите, както и в рамките на Източните Родопи през ранната желязна епоха, би могло да се интерпретира като племенна

нееднородност в района. Зоните с различни по тип мегалитни паметници е възможно да обозначават по-малки териториални структури (племенни, религиозни или други). Принадлежността на района към една общност, която не изключва наличието на локални особености, се доказва от сходствата в различни аспекти на културата (някои елементи на селищната мрежа, погребалните практики, базови характеристики на керамичното производство, разпространение на метални типове).

ГЛАВА IV. КЕРАМИКА

В следствие на натрупания многоброен материал за керамиката от Южна Тракия са създадени множество изследвания, които са разгледани обобщено в уводната част на главата. Те са обединени в няколко направления: анализ на произхода и датата на характерните за ранната желязна епоха форми, паралели и синхронизация на керамиката от България; обобщения за културното развитие на определени региони, с анализ на керамиката от Древна Тракия; публикации на материали от отделни обекти или райони, с изчерпателен преглед на литературата; изследвания, посветени конкретно на проблеми, свързани с керамиката от ранната желязна епоха от Древна Тракия. Посочена е *методологията* за работа с керамичните комплекси, базирана на основния принцип за статистическа обработка на данните, включващ анализ на основните характеристики на керамиката – функция, технология, форма, украса. При част от представените масиви от данни са прилагани методите за работа с керамика от ранната желязна епоха, използвани от Г. Нехризов, при които въз основа на визуалното определяне на технологичните характеристики на фрагментите е прието разделението на съдовете в групи: фина (трапезна), груба (кухненска) и съдове за съхранение – питоси. Направена е и уговорката за условността на подобно определяне на фрагментите, тъй като състоянието им зависи от суровината и условията на депониране, както и от местните традиции и технологии в керамичното производство. Приложената в това изследване класификационна схема, въведена от Г. Нехризов се основава на още два принципа – функционалния и морфологичния (формативен), спрямо които технологичните групи съдове са разделени по функционален признак: за фината керамика това са съдове за течности (за пиене – чаши и кантаросовидни, за разливане – кани или

съдове със скосено устие, за съхранение и/или транспорт – амфоровидни), съдове за съхранение – хранилища (част от тях принадлежат към групата на фината керамика), за хранене (паници и купи), с особени функции (двойни съдове). Значителна част от керамичните комплекси са екземпляри от групата на грубата (кухненска) керамика, представени от съдове за приготвяне на храна, основно гърнета. Формативната класификация засяга освен съдовете със запазен цял профил, също и фрагменти от тях: устия, стени, дъна, дръжки и включва пет нива: категория, форма, тип, подтип, вариант. В текста са използвани основните, разграничени за късната бронзова и ранната желязна епохи категории: амфоровидни, кантаросовидни съдове, чаши, сборна категория, условно наречена “чаши/кантаросовидни”, съдове със скосено устие (кани), паници/купи, т.нар. „отворени купи с S-овиден силует”, големи съдове за съхранение, луксозни хранилища, гърнета, питоси, двойни съдове. Декоративната характеристика е разработена на базата на техниката на нанасяне на украсата (шампована, канелирана, вдълбана, връзана, набодена, пластична, връзана, апликирана).

За определянето на *хронологическото развитие* на керамичните комплекси от Родопите, както и за сравнителната характеристика между двата им дяла, са използвани комплекси от няколко обекта с добри стратиграфски наблюдения, които дават информация за няколко последователни фази на ранната желязна епоха или представят добре определен етап от нея (*Ада тепе, Глухите камъни, Драгойна, Кралево – Чала, Бабяк, Црънча*¹⁷). Комплексите са представени съобразно стратиграфските наблюдения, в хронологичен ред от най-ранните към късните нива, като материалите от пластове са представени по категории, а където е възможно – по контексти в рамките на стратиграфските пластове; керамичните комплекси са с предложени възможни паралели и сравнителна стратиграфия, а където има данни – и абсолютна датировка.

Някои от базовите характеристики на керамичния комплекс в Родопите се улавят още от късната бронзова епоха, а хронологическият му анализ показва устойчивостта на някои форми и украси през следващата епоха. Ето защо, за установяване на проникването на промените и адаптирането им в местните традиции в керамичното производство, специфичното му развитие за всеки регион, както и установяването на някои общи елементи през ранната желязна епоха, в дисертацията е обърнато внимание и на характеристиките за късната бронзова епоха елементи в комплексите.

В тази глава подробно са разгледани комплексите от посочените обекти, като за всеки те са разглеждани на хронологически принцип, съобразно стратиграфския контекст, от който произхождат. В рамките на всеки период, комплексите са разглеждани по категории, с подробен анализ на декоратив-

ната им характеристика. В заключение е направена обща характеристика на хронологическото развитие на керамиката от Родопите, като въз основа на елементите ѝ, характерни за източния дял на изследвания район, са изведени няколко периода в рамките на ранната желязна епоха: преходен период, начало на първата фаза, развита първа фаза, втора фаза.

1. Характерна черта за *преходния период между късната бронзова и ранната желязна епоха в Източните Родопи* е едновременното съществуване на елементи и от двете епохи. Това се изразява, както в откриването на такива елементи в рамките на един и същ съд, така и в откриването на типични за късната бронзова и ранната желязна епоха съдове в едни и същи контексти. Запазва се основния за късната бронзова епоха набор от категории съдове, както и типични силуети, като на ниво форма се въвеждат нови елементи, появяват се и нови техники на украса. Нововъведенията се долавят най-вече при съдовете от категориите чаши, чаши/кантаросовидни и т.нар. „отворени купи с S-овиден силует”. Откритите в контекстите от периода цели форми и фрагменти от *амфоровидни съдове* са с характерните базови силуети и морфология за края на късната бронзова и началото на ранната желязна епоха от целия Егейски район на север до Стара планина, а на югозапад – до източна и централна Македония, като някои от тях са с подчертани преходи между отделните им части и вертикални дръжки с триъгълно сечение. Всички известни фрагменти от преходния период са без украса. *Големите съдове за съхранение* (с прецизна обработка на повърхността и плътна ангоба), са популярни през късната бронзова епоха, а през преходния период запазват вида си. Идентифицираните фрагменти са с типичните подчертани преходи между частите на съда и са без украса. Категорията като технологическа характеристика и морфология на формата не продължава развитието си през следващата епоха, тъй като е заменена от други съдове с подобна функция. Подобно наблюдение важи и за комплексите от стратифицираните обекти от Македония. В категориите чаши, кантаросовидни и сборната (чаши/кантаросовидни), се откриват елементи от керамичната традиция и на двете епохи. Характерната за късната бронзова епоха в източнобалканския ареал форма на малките, затворени *чаши с издължен, S-овиден профил*, продължава развитието си и в този период. След началните етапи на ранната желязна епоха не се среща и е заменена от съдове с различно оформени устие/шия. Останалите съдове от категорията са с традиционни силуети, като върху някои екземпляри се появява новият стил на украса. Много слабо са представени характерните за късната бронзова епоха *сферични кантароси*, а в пластове от началото на ранната желязна епоха не само в Родопите, но и в Източнобалканския регион, те липсват. Най-често срещана форма в сборната категория на *чаши/ кантаросовидни* (с устиен диаметър до 15 см, конична шия, сферично тяло, с на-

клонена навътре, права, или леко извита навън стена на устието) е с поява и развитие от самото начало, до края на ранната желязна епоха. Паралелите ѝ в ранни комплекси са на голяма територия: Източните и Западни Родопи, Сакар, Южна Тракия, Троя, Македония, Долния Дунав. През този период продължават да се срещат традиционните *дръжки* с триъгълно напречно сечение, като се появяват и т.нар. “ветрилообразни” дръжки (с овално сечение и оформяне на чупка при прегъването им в най-високата част), които се превръщат в един от основните белези за епохата. Традиционната къснобронзова категория „*отворени купи с S-овиден силует*” е пример за съхранени традиции, както и за устойчивост на формите през ранната желязна епоха, с развитие на силуета и украсата във времето. Категорията е популярна в Източните Родопи и се приема за една от емблематичните за късната бронзова епоха в Западните Родопи, долините на Струма и Места, о. Тасос. На север от Стара планина не е много популярна, а в Източна Тракия липсва. Силуетът на тези съдове се развива във времето към по-меко извити линии, без резките преходи между отделните части, а канелираната украса при тях се появява още в пластове от преходния период. През следващите периоди разпространението ѝ остава главно в рамките на Родопите. Фрагментите от *кани* са малобройни, но въз основа на тях може да се направи извод, че и при тази категория съдове от групата на трапезната и кухненската керамика се запазват традициите от късната бронзова епоха (с откривани паралели на голяма територия между Стара планина и Егейското крайбрежие) и се появяват нови елементи под формата на комбинация между традиционен профил и нова техника на украса или по нов начин оформена дръжка. Идентифицирани са и единични фрагменти, за които е определено, че нямат връзка с традициите в местното керамично производство. Развитие в по-късните периоди получава и една форма кани, които повтарят силуета на отворените, S-овидни купи, но са със скосено устие. Като представители на групата на кухненската керамика, *гърнетата* са с функции, украса и технологични характеристики, относително непроменени през различните епохи. В пластове от преходния период се срещат характерните за късната бронзова епоха широко отворено, фуниевидно устие, подчертаване на преходите между отделните части на съда, малки, конични пъпки, разположени на устието или на максималния диаметър.

Откритите специфични черти в керамичните комплекси позволяват да се предположи и съществуването на локални центрове за производство на керамика. Такава особеност на керамиката от Ада тепе в края на късната бронзова и прехода към ранната желязна епоха например е изразеното предпочитание към биконичното оформяне на тялото на някои от съдовете.

Украсата се среща в много нисък процент при съдовете от този период.

Единични са фрагментите с къснобронзовата фурхенщик техника в комплекса от Ада тепе, а от Глухите камъни подобни липсват. В самото начало на епохата се появяват отпечатани кръгчетата (с или без врязани тангенти) в два варианта: центрирани, нанесени вероятно с печати от куха кост различен диаметър и концентрични, нанесени с глинени печати. Ранната употреба на костен печат е регистрирана и при други обекти от Източни Родопи. Врязаната и набодена украса се срещат рядко, а пластичната е представена главно с релефни ленти, овални или конични пъпки при кухненската керамика, както и единични екземпляри със сферични удебеления (ниски букели?) на максимален диаметър при фината. Канелираната украса се среща рядко, като се вписва в местната керамична традиция, появявайки се и върху съдове с традиционни профили и силует. Изследванията за керамиката от Егейско-балканската зона поставят появата на тази декоративна техника в края на късната бронзова, в прехода към ранната желязна епоха (във времето след ЛНПС) или в самото начало на Протогеометричния период.

Абсолютните дати за преходния период са от пластовете на Глухите камъни и попадат в широките граници между 12 и 11 в. пр. Хр.

2. Основните характеристики на керамичния комплекс от *началото на ранната желязна епоха* в общи линии запазване на набора категории и базовите силуети на съдовете. В този период изчезват изявените къснобронзови черти на керамиката, като се запазват само единични, устойчиви във времето елементи. Не се срещат сферичните кантароси, големите съдове за съхранение, каните с обърнато конично тяло с висок максимален диаметър, столчетата, дръжките с триъгълно сечение, украсата в техника фурхенщик. Увеличава се относителният дял на канелираната и отпечатана украса. *Амфоровидните* съдове с тясна шия и устие продължават развитието на силуета си от предходния период. При *чашиите*, *кантаросовидните* и сборната категория се запазва основният силует, като по различен начин се оформят някои от елементите им. Липсват резките и подчертани преходи между отделните части на съдовете, не се среща остро биконичното оформяне на тялото и конично на устието, което води до впечатлението за по-мек, s-овиден профил. Така се оформя видът на типичните за ранната желязна епоха т.нар. от Хензел „плоски кантароси“. Определените в класификационната схема за Източните Родопи „големи кантароси“ са развитие във времето на къснобронзовите „отворени купи с S-овиден силует“ с по-големи размери и равно дъно. Приемственост от предходния период при каните се открива при плитките, отворени форми. В комплексите от този период не са открити типичните паницилни купи със завит навътре устиен ръб и канелюри. Групата на грубата керамика е представена от две форми *гърнета*– кошеровидни и S-овидни, които от началото на епохата остават в

общии линии непроменени, като вече не се срещат характерните за късната бронзова епоха силуети със силно извито навън, отворено фуниевидно устие и подчертаване на преходите между частите на съда. През този период са регистрирани няколко фрагмента от *двойни съдове*.

Украсата на керамиката и през този период е оскъдна, с беден репертоар и техника, но е с по-висок относителен дял. Преобладават канелюрите, понякога комбинирани с овални удебеления на максималния диаметър. Отпечатаната украса се състои от кръгчета (с тангенти или самостоятелни), с единични случаи на псевдошнур и S-ове. Пластичната, връзаната и набодената украса в общи линии продължават традициите от предходния период, като липсват характерните за късната бронзова епоха и преходния период конични или овални пъпки при кухненската керамика.

Керамичният комплекс се вписва в характеристиките на началния период на ранната желязна епоха в региона. Хронологията ѝ може да се определи по данните от от разкопките на Ада тепе и Глухите камъни, където абсолютните дати попадат в диапазона началото на 10 – до началото на 9 в. пр. Хр.

3. В керамичния комплекс от *развитата първа фаза на ранната желязна епоха* за пръв път се появяват като статистически значим относителен дял определени форми в рамките на категориите и някои мотиви в отпечатаната украса. Запазва се наборът от категории, както и най-общо силуетите на съдовете в рамките на отделните форми. *Амфоровидните съдове* са представени с класическите форми с тясно устие, като характерен елемент е появата на оформен като венче устиен ръб, който се появява и при други категории съдове. Появява се и междинната към луксозните хранилища форма, с относително голям устиен диаметър и оформено като венче устие. Чувствително се увеличава делът на *хранилищата* от групата на фината керамика, които на този етап все още не достигат пълния набор от типове и украси. *Чашите, кантаросовидните* и сборната им категория продължават развитието си от предходния период. С известни нюанси в оформянето на силуетите, те се срещат на голяма територия, и южно, и северно от Стара планина. За пръв път при чашите се появява нова форма: с високи устие и шия и сферично тяло. Паралелите им се откриват в Източни Родопи, Южна Тракия, Западни Родопи и Македония, в комплекси от развитата първа и втората фаза на епохата. Продължават развитието си с идентични силуети и големите, отворени кантаросовидни съдове с S-овиден силует, поставени в класификационната схема в същата категория, с разпространение в рамките на Източните Родопи. *Паниците* и *купите* са различно представени в двата комплекса – ако от Ада тепе са известни единични фрагменти, на Драгойна те се срещат с по-голяма честота. Подобна е и ситуацията с panicите със за-

вит навътре устиен ръб и канелюри по устието. В изследванията си за керамиката от ранната желязна епоха от Източните Родопи Г. Нехризов предполага пряката връзка между относителния дял на категорията и спецификата на дейностите, извършвани на дадения обект. Анализираният в настоящия текст ранни комплекси от Източните Родопи показват, че подобни съдове липсват в преходния период и в началните етапи от ранната желязна епоха, което води до предположението за по-късната им поява в този район.

Характерно за периода е увеличаването на дела на *украсената керамика*, а като техника на украса – увеличаването на дела на щампованите орнаменти. В този период присъствието на отпечатаните S-ове става статистически значимо. Мотивът е с епизодична поява в района още в най-ранните периоди на епохата, а произходът му се търси в няколко посоки – северозападните тракийски земи, егейската зона, или местен произход. Регистрирана е първата поява на няколко нови мотива: ромбове, обърнати „двойки“, ъгли и изключението от строгия геометричен стил в изображенията на птици. Тази поява се вписва в хронологията на появата им в Егейско – Анатолийския район.

Общата хронология на периода се базира на косвени предположения, свързани с появата и разпространението на определени елементи в комплексите, както и на аналогии с хронологията на синхронни обекти в Тракия и попада най-общо в рамките след началото на 9 в. пр. Хр.

4. През *втората фазана ранната желязна епоха* се запазва наборът от категории съдове и форми, като развитието е в относителния им дял в комплекса и декорацията. *Амфоровидните съдове* са в традиционните издължени форми с тясно устие, както и във формата с широко устие, скъсени пропорции и богата орнаментация. Присъствието на втората форма се обвързва с влиянието на амфорите тип Гава В върху силуетите на съдовете от югоизточната част на полуострова, представени в Източните Родопи с някои общи за формата белези (фуниевидно устие с остър преход към конична или цилиндрична шия, богата отпечатана и канелирана украса, плътни и кухи букели). В характерен белег и локална особеност на керамичния комплекс от Източните Родопи и течението на р. Марица през тази фаза се превръщат *луксозните хранилища*, които достигат най-голямото си разнообразие от форми, типове и украса. *Паниците* и *купите* са различно представени в различните комплекси. За Ада тепе се запазва тенденцията още от началните периоди за много нисък относителен дял на двете категории, а за Чала и Драгойна те са сред най-добре представените. В рамките на категорията основен хронологически белег е специфично оформяне на устийния ръб, като хоризонтално или наклонено навътре венче, понякога профилирано отвътре. Районът на разпространение на този елемент е сходен с този

на хранилищата – Югоизточна Тракия и Източните Родопи. За пръв път в пластове от тази фаза се появява специфичен силует в рамките на категорията паници/купи – съдове със сферична горна и обърнато конична долна част, завито навътре устие и скосено венче, които намират паралели от втората фаза на епохата в Южна Тракия и Македония. Дългият живот от самото начало на епохата и широкото разпространение в района на Източните Балкани на *чашиите*, *кантаросовидните* и сборната категория, определят и разнообразието във формите им. Във времето относителният им дял намалява, а основните им силуети се развиват към по-издължени пропорции при някои съдове. Продължават развитието си и големите, по-масивни съдове с S-овиден силует от същата категория. Подобни, често с по две вертикални дръжки и богата украса, се откриват освен в Източните Родопи, в Югоизточна Тракия и Сакар. Запазват дела си *каните* с широко и скосено устие както и тези с висока шия и сферично тяло. *Гърнетата* запазват високия си относителен дял през всички етапи, с тенденция за постепенно увеличаване към по-късните периоди, като морфологията на формите им не търпи особено развитие от ранните към късните фази на епохата. Само по единични фрагменти са идентифицирани *питосите* и *двойните съдове*.

Специфичен белег на керамичния комплекс от втората фаза на ранната желязна епоха е най-високият дял на *украсените фрагменти* в групата на трапезната керамика. Регистрирано е най-голямото разнообразие на декоративни техники и мотиви, известни от предходните периоди, като се променят съотношенията в относителния им дял и някои от комбинациите между тях. Канелюрите остават най-популярната декоративна техника, но са с тенденция към намаляване на дела им спрямо отпечатаната украса. При щампите най-предпочитания мотив са S-овете за сметка на комбинациите с окръжности. По-често се срещат и нестандартните отпечатани изображения: обърнати „двойки”, ромбове, ъгли. Мотивите, изработени от псевдошнур, продължават съществуването си от предходния период, като достигат най-голямо разнообразие на композициите (спирали, окръжности, триъгълници). Характерна за фазата композиция става мрежата от скачени ромбове. Друга типична черта на периода е комбинирането на различни техники за украса върху един съд.

В настоящия етап на изследванията липсват абсолютни C14 дати за периода след началото на 8 в. пр. Хр. Двете предложени граници за съществуването на керамичния комплекс от селището в м. Чала при с. Кралево между 8 и началото на 6 в. пр. Хр., позволяват да се предположат хронологическите граници за втората фаза на епохата в Източните Родопи.

При настоящото състояние на проучванията, за керамичните комплекси от *Западните Родопи* не може да се направи подробна периодизация на

хронологическото им развитие. От една страна това се дължи на локалната му специфика, а от друга – на липсата на достатъчно и добре стратиграфски определени масиви. Керамиката от Бабяк и Црънча представя комплекса от най-западните ридове на планината, а за района на изток информацията е главно от некрополи, данните от които по-скоро очертават някои общи тенденции. И при двата представени комплекса са идентифицирани къснобронзови пластове, представляващи основният набор от категории съдове, характерни за голяма територия и широки хронологически граници в рамките на епохата. Не е възможно да се идентифицира преходен период между късната бронзова и ранната желязна епоха. Керамиката от Црънча е с ранна дата, която не е определена с точност, като все пак е възможно да се приеме плавен преход с приемственост в керамичното производство. Комплексът от Бабяк също показва запазване на някои традиции от късната бронзова към ранната желязна епоха, като развитие на някои категории съдове, (амфоровидни, отворени купи с s-овиден силует, чаши и гърнета) и употребата на някои техники за украса (пластична, набодена, връзана). Както и в източните комплекси, и тук след края на късната бронзова епоха някои категории и форми не се срещат (сферичните кантароси, големите, масивни съдове за съхранение с прецизна обработка на повърхността, високите, кухи столчета), както и определени техники за украса (фурхенщик, от пластичната – конични пъпки, прилепени към стената на гърнетата). В началото на ранната желязна епоха съдовете за пиене и съхраняване на течности (чаши, кантаросовидни и сборната категория, амфоровидни) са с висок относителен дял. В развитата фаза на епохата коничните паници със завит навътре устиен ръб и канелюри са с висок относителен дял, но изворовата база не позволява да се определи хронологическият момент на появата им. Известно сходство между керамичните комплекси от двата района на Родопите се забелязва в силуетите на някои от формите (амфоровидни съдове с тясно устие, някои от чашите и кантаросовидните, паниците със завит навътре ръб) и в присъствието на определени елементи (вертикалните дръжки, пречупени под ъгъл в най-високата си част; канелирана украса и някои от отпечатаните мотиви). Няколко елемента, които се появяват в Източните Родопи през втората фаза на епохата, в разглежданите комплекси от Западните Родопи липсват или се появяват като изключение. Такива са някои от формите на луксозните хранилища (с тясно или широко устие, с оформено като масивно венче устие и богата отпечатана украса). Липсва и специфичното оформяне на устийният ръб на паниците (наклонено навътре или хоризонтално венче, с профилиран отвътре и отвън ръб), което е датиращ елемент за източните комплекси. С много по-голяма честота в Западните Родопи се появява друг елемент – оформяне на края на високите дръжки при чашите и кантаросовидните с израстък – т.нар. “triggerhandles”. Освен

при морфологията на някои от формите, основната разлика между източната и западна част на Родопите е в декоративните техники. В източните комплекси предпочитанието е към канелираната, а в западните – към връзаната украса, част от която имитира мотивите на канелираната. В Източните Родопи липсват т.нар. „псевдо канелюри”, или ако такива са открити, те са по-скоро изключение. Съществено различие между двата района се забелязва в отпечатаната украса. В Източните Родопи тя е хронологически чувствителна по отношение на техники и набор от орнаменти, като през втората фаза на ранната желязна епоха достига пълното си развитие и най-голямо разнообразие. Двата комплекса от Западните Родопи показват доста по-нисък относителен дял и по-беден репертоар на отпечатани мотиви (в ранният комплекс от Църнча, с едно изключение, отпечатана украса липсва, а на Бабяк са представени само два мотива – самостоятелни или свързани с тангенти окръжности и само няколко фрагмента с псевдошнур линии).

Като цяло, керамичният комплекс от източната част на Родопите търпи развитие през всички идентифицирани периоди, като хронологически се изменят някои от силуетите, съотношението на категориите и украсата, със заложен базови параметри още в самото начало на епохата. През различните ѝ етапи нови елементи намират място в традиционната, местна среда и някои стават техни отличителни характеристики. За западните комплекси е трудно да се направи подобен извод поради по-слабата хронологическа чувствителност на някои елементи и липсата на други, които за комплексите в Източни Родопи са хронологически индикативни. Наличните данни не позволяват да се определи къде е границата, която разделя двата района спрямо спецификите на керамичните комплекси. Данните от селището на вр. Драгойна позволяват да се предположи, че най-вероятно липсва рязка граница.

Паралелите на керамичните комплекси от Родопите са хронологически и отразяват по-глобални тенденции в рамките на югоизточната част на полуострова и егейския басейн. През късната бронзова епоха и преходния период повечето форми са с аналогии на голяма територия в балканско-анатолийската зона. В първия етап от ранната желязна епоха тази тенденция в Източните Родопи се запазва за по-голяма част от категориите, докато във времето сходствата намаляват териториалния си обхват. Тази тенденция се отразява и в различията в комплексите между двата дяла на планината, които най-вероятно датират от развитата първа фаза и се задълбочават през развитата ѝ фаза. Паралелите на съдовете или отделни техни елементи през втората фаза на ранната желязна епоха показват, че районът на Източните Родопи е най-близък като керамичен комплекс до равнинните зони на Югоизточна Тракия, от средното течение на Марица до Егейското крайбрежие

на юг. Сравнението с комплексите от Източна и централна Македония и териториите на север от Стара планина и течението на Долния Дунав показва сходства само на ниво общи тенденции, а конкретните съвпадения на ниво морфология и силуети са по-скоро изключение. В същото време комплексът от Бабяк е с локални специфики, което говори ако не за изолираност, то поне за по-особено или по-консервативно развитие на района. Сходствата му при относителния дял на категориите, формативната и декоративната характеристика, показват по-голяма близост с течението на р. Струма и Места, Източна и Централна Македония, отколкото до Източни Родопи и Югоизточна Тракия.

ГЛАВА V. РУДАРСТВО И МЕТАЛУРГИЯ

Изследванията по проблемите за добива на суровини и производството на метални предмети в Родопите обвързват два типа металургия – на бронз и желязо. Един от важните елементи на културното развитие на изследвания район е свързан с приемствеността между тях. От Родопите са известни конкретни примери за подобна приемственост, поради което в главата са разгледани известните данни за рударство и металургия още от късната бронзова епоха.

В уводната част са обобщени изследванията, свързани с рударството и металургията през късната бронзова и ранната желязна епохи в Родопите, като са обособени в три групи:

- изследване на определени групи находки от бронз и желязо, с разглеждане на въпросите за произхода и разпространението на метала, влияния, паралели

- Родопите са включени като част от изследванията на суровините, рударството, металургията и металообработването в Древна Тракия от геолози, минни инженери и археолози, с преглед на по-старите изследвания и етапите в проучванията на древното минно дело. В обобщаващия си труд Е. Черных засяга и двете теми, като анализира източниците, производството и продукцията, но по-късните теренни изследвания не потвърждават информацията за древното използване на суровинните източници в Родопите, предположени в книгата му.

- Третият подход комбинира геоложките и археологическите данни за определени райони в Източните Родопи, като ги включва в проекти за археометалургични изследвания от международни интердисциплинарни екипи от различни институции, които покриват различни аспекти от изследването на древното рударство и металургия.

В тази глава са разгледани съществуващите в литературата *аргументи* за доброто им развитие през древността: данните от античните писмени извори, съвременни геоложки изследвания, идентифицирани „древни рудници“. Посочено е наблюдението в литературата, че картирането на информацията от археологическите и геоложките проучвания за металургията през желязната епоха показва разминаване в двата вида източници. Археометалургичните изследвания в определен район показват, че древното рударство е било насочено главно към желязото, като в регистрираните открити изработки и минни галерии е установен и потенциал за разработване на други метали. Археологическите материали в някои от тях говорят за извършването на металургична дейност и в рамките на I хил пр. Хр., а на ранната желязна епоха – в относително малки обеми. Като цяло авторите не изключват възможността интензивното обитаване на района през ЖЕ да се дължи на рударството и металургията. Древен рудодобив е доказан само за времето на късната бронзова епоха на Ада тепе, където е установено съществуването на значим златодобивен рудник, функционирал до края на на 15 – 14 в. пр. Хр., а в откритата малка галерия – до 12 в. пр. Хр. Няколкото открити калъпи за отливане на бронзови предмети в най-високата част на върха косвено свидетелстват за практикуването в този (или малко по-късен) период и на друг тип металургия.

Разгледан е и въпросът за *източниците на суровини* за производството на бронзови предмети, като са посочени двете съществуващи в литературата обяснения: извличането им от полиметални руди в местна среда или функционирането на местни мрежи за обмен, вероятно субординирани към по-големите търговски мрежи, осигуряващи добра комуникация между относително малки общности. Доказателство за втората е потърсено в откритите на територията на България и съседни райони, макар и без археологически контекст, медни слитъци с различни форми. Разсъждения в посока на съществуващ вътрешен обем в рамките на Древна Тракия биха обяснили наличието на калъпи за производство на бронзови изделия, т.е. съществуването на металургични центрове на места, където липсват доказани рудници за добив на мед от времето на късната бронзова и ранната желязна епоха.

Откритите в Родопите *групи археологически материали* са разгледани спрямо хронологията им (изделия от метал от късната бронзова и ранната желязна епоха) и типа метал:

- от КБЕ – въоръжение (рапири, мечове, върхове за копия), ножове, двойни брадви

- от РЖЕ – изделия от бронз (кухи брадви, миниатюрни лабриси, фибули, накити – мъниста и висулки, гривни, пръстени) и желязо – въоръжение (мечове, върхове за копия), ножчета, кръстовидни брадви, фибули.

В отделна група са разгледани калъпите за отливане на бронзови изделия от двете епохи, тъй като маркират евентуални центрове за производство (колективната находка от от Могилица, Ада тепе, калъпи за кръстовидни брадви/тесли). Въз основа на паралелите на бронзовите предмети са предположени връзките на района с Егейската (двойни брадви, рапири, мраморни накрайници, ножове, върхове за копия, някои типове фибули), Карпато-Дунавската и Централно-европейската (върхове за копия, мечове тип Ненцинген, кухи брадви, някои типове двуспирални и очилати фибули) металургични традиции. Сред предметите от желязо се откриват сходства с находки от целия район от Централна Анатолия, през Гърция до Долния Дунав.

За Родопите е трудно да се направи реална *корелация* между геоложките данни за наличието на суровини, регистрираните древни рудници (с и без данни за хронологията им) и откриването на средства за производство на метални изделия и самите изделия от бронз и желязо. С изключение на древния златодобивен рудник Ада тепе, където е доказана цялата верига на добив и производство и свързаните с тях съоръжения, е много трудно центрове на производство да се докажат единствено по концентрацията на метални изделия, т. е. по крайния продукт от металургичната дейност. В изследвания за по-късна епоха е установено, че често производствените ателиета и суровинните източници са отдалечени, вероятно поради това, че производствените центрове са били ориентирани по-скоро спрямо нуждите на крайните потребители, или пък изделията са били дело на пътуващи майстори. С голяма доза сигурност наличие на производство може да се предполага при откриването на калъпи за отливане на бронзови предмети (особено, когато са повече от един за съответния обект) или железни шлаки, като наличните данни към момента не позволяват да се определи със сигурност какъв е бил обема на такова производство, т.е. дали е за задоволяване на нуждите на местната общност (селище, светилище) или е с по-големи мащаби.

Разгледан е въпросът за *навлизането в Родопите* през ранната желязна епоха *на новия вид метал* и съпътстващите го производствени дейности. Приемствеността между двата типа металургии може да се обясни и с приемствеността в другите сфери на културното развитие. Конкретно доказа-

телство за това се търси в примерите, в които стари типове, характерни за късната бронзова епоха, се откриват и през ранната желязна епоха, или характерни за бронзовата металургия типове се произвеждат от новия метал. Примерите от Родопите (бронзовият меч от Павелско и железните от Борино, Триград и Хасковско; калъпи за отливане на бронзови кръстовидни брадви/тесли и същите изделия от желязо, железният връх за копие от Девин, комбиниране на желязо и бронз при фибулите) демонстрират комбинирането на новия материал със старата производствена традиция. Причините, довели до промяната в типа металургия в района са част от цялостния процес на промяна в Източното Средиземноморие и са комплексни, като в литературата мненията се обединяват около технологични, икономически и екологични. Произходът на новата металургия се търси в Хетската империя или наследниците ѝ, през Егейските острови, Континентална Гърция и Черно море; Северна Сирия, Месопотамия, Източна Мала Азия или Кавказ; или без конкретна изходна зона, но с широко разпространение в Източното Средиземноморие. Приемливо е мнението, че бързото развитие на желязната металургия се благоприятства от доброто развитие на бронзовата металургия в определения район, от доказаните континуитет в културното развитие и контакти със съседни райони. Това позволява и да се направи предположението, че във времето в Родопите не е имало голяма времева пауза в развитието на двата типа металургия. В самото начало на епохата изглежда няма голямо типологическо разнообразие в железните предмети (накити, за които желязото не е подходящ материал, въоръжение, ножчета, липсват земеделски сечива). Масовото навлизане на желязото и разпространението на технологията на Балканите се налага през втората фаза на епохата, или времето след 9 в. пр. Хр.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключението е направена обща характеристика на културното развитие на района през ранната желязна епохи съобразно елементите му (селищна мрежа – селища, култови места, некрополи; керамика, рударство и металургия). Анализът на всеки елемент на това развитие е начин да се дефинира приемлив модел за откриване на мястото на изследвания район в Източносредиземноморската културна зона, а установените различия меж-

ду тях показват възможността двата района в Родопите да се обособят освен в географско и в културно отношение.

В *селищната мрежа* и в Източните, и в Западните Родопи са установени сходни типове селища, със сходна топография. Предложените в литературата модели на обитаване на района не позволяват спрямо този елемент на културното развитие да се очертае реална граница между източната и западна част на планината. Известни нюанси в разпространението на селищата и вътрешната им организация могат да се очертаят по отношение на прехода и приемствеността между късната бронзова и ранната желязна епоха, с уговорка, че данните за анализа ѝ се базират главно на информацията, придобита от теренни издирвания. Физико-географските особености на района, както и състоянието на теренните проучвания обуславят картината, при която за късната бронзова епоха селищата в Източните Родопи са равномерно разпределени, а на запад са концентрирани в Смолянския район и в югозападните ридове на планината. Общата тенденция и за двете зони е съгъстяването на селищната мрежа от късната бронзова към ранната желязна епоха, както и плавно развитие и естествена еволюция на селищния модел към началото на късната желязна епоха. Проблемите на развитието на *култовите места* също не позволява очертаването на регионално разграничаване на двата дяла по отношение на топография, разпространение и хронология. Спецификите при тях, доколкото могат да се доловят, са по-скоро в рамките на присъствието или отсъствието на отделни елементи в организацията на свещеното пространство. Общите черти между светилищата в Родопите и планинските зони на Гърция дават основание на изследователите да изведат основните критерии за идентификацията им и да определят основните елементи, откривани на светилищата, а откриването на материали от късната бронзова епоха и в двете части на Родопите говори за началото на възникването им още в края на II хил. пр. Хр. Основните им елементи отразяват обединяването в светилищата на хтоничния и соларния аспект на тракийските вярвания. Разграничаването на източен и западен дял на Родопите най-добре личи в разпространението и типологическото разнообразие на *некрополите*. Разпространението на типовете гробни съоръжения очертава граница по линията Асеновград – Златоград, на изток от която характерните за Западните Родопи могилни некрополи придобиват статистически значимо разпространение едва през късната желязна епоха. Източно от очертаната граница се развиват специфични гробни конструкции, принадлежащи на мегалитната култура (Източни Родопи, части от Сакар, Странджа, Югоиточна Тракия), които на запад от нея липсват. Вероятно това разграничение в разпространението на типовете гробни съоръжения се дължи на съществуването на различни териториални структури (племенни, религиозни, други) или поне очертава съществуващата от края

на II и първата половина на I хил. пр. Хр. нееднородност на населението.

Макар и без ясно очертана граница, маркираща различията, установени в **керамичните комплекси** на Източните и Западните Родопи, подобно разграничение може да се установи на базата на териториалното разпределение на определени елементи (относителен дял на определени категории и форми, специфики в силуетите и оформянето на определени части на съдовете, характеристика на декоративните схеми). Разликите в комплексите между двата дяла на Родопите са хронологически обусловени, като към времето на втората фаза на ранната желязна епоха те са най-силно изявени, вероятно поради формирането на локални за отделни, по-малки територии характеристики. Същото наблюдение е направено и по отношение на аналозиите на разглежданите керамични комплекси от района, за които се приема, че отразяват по-глобални тенденции в югоизточната част на полуострова и Егейския басейн. Към времето на втората фаза на ранната желязна епоха паралелите на съдовете или техни елементи показват близостта на керамичния комплекс от Източните Родопи до равнинните зони на Югоизточна Тракия, от средното течение на р. Марица до Егейското крайбрежие на юг. Сходствата на комплекса от Бабяк като представител на керамиката от Западните Родопи, показват по-голяма близост до района на течението на Струма и Места, Източна и Централна Македония, отколкото до Източни Родопи и Югоизточна Тракия. Особеностите в керамичния комплекс вероятно маркират специфичното развитие на всеки регион, а общите елементи в комплексите показват принадлежността им към Източно-балканската Егейска зона.

Състоянието на наличните данни за системата добив – производство – дистрибуция на **метални изделия** от бронз и желязо през двете епохи не позволява да се очертаят локални специфики между източната и западна част на Родопите, но аналозиите на различните типове метални изделия показват връзките им с Егейската, Карпато-Дунавската и Централно-европейската металургични традиции, до Анатолия, Кавказ и Близкия Изток. Сред предметите от желязо се откриват сходства с находки от целия район от Централна Анатолия, през Гърция до Долния Дунав. Типологическото развитие на металните изделия показва плавния преход между металургията на късната бронзова и ранната желязна епоха. Аналозиите в крайните продукти, както и твърде ограничените свидетелства за съществуването на центрове за производство на метални изделия, говорят в полза на тезата за функционирането на местни мрежи за обмен, осигуряващи добра възможност за комуникация между отделните общности в Родопите.

Установените различия в елементите на културното развитие между двете зони показват съществуването на известна нееднородност на изслед-

вания район , чийто характер за времето на I хил. пр. Хр. не може да се определи с точност. Сходствата пък показват съществуването на известна общност между двете зони, или поне добри възможности за комуникация между тях. Като цяло, анализът на елементите на селищната система и характеристиката на групите археологически материали потвърждават и за двата дяла на Родопите естествения преход между отделните периоди от късната бронзова до късната желязна епохи, като общото впечатление е за настъпили известни промени в бита и вярванията на населението в два хронологически момента: прехода между късната бронзова и ранната желязна епоха и във втората фаза на ранната желязна епоха. Аналозиите на различни елементи в културното развитие показват, че Родопите не остават изолирано явление в рамките на Източнобалканския и Егейския райони.

Събраните и анализирани археологически данни от Родопите позволиха до голяма степен да се постигне заложената в тази работа цел, а именно, да се очертаят основните елементи и тенденции в културното развитие, да се доловят спецификите им и да се поставят в определени хронологически рамки.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА РАБОТАТА

- За първи път са обединени данните от всички налични източници (публикации в научната литература, резюмета в АОР, регистрации в АИС АКБ) и са обединени в подробен каталог с 488 каталожни номера.
- Направена е цялостна характеристика на селищната мрежа през късната бронзова и ранната желязна епоха в двата дяла на Родопите: 1) изведени са и са обединени съществуващите в литературата селищни модели за отделните райони; 2) очертани са елементите на селищата: топография и хронология, вътрешна уредба и елементи; 3) предложен е модел за хронологическото развитие на селищната мрежа, със спецификите на прехода от КБЕ към РЖЕ и възможните причини за тях.
- Актуализирана е наличната публикувана информация за погребалните обичаи в Родопите, като е използвана в анализа на културното им развитие. Въз основа на сравнението между типове гробни съоръжения в Източните и Западните Родопи са направени изводи за културното разграничаване на двете зони; въз основа на общите черти в някои от еле-

ментите им са посочени посоките на влияние и културни контакти при формирането и функционирането им през I хил. пр. Хр.

- Обработени са и са въведени в научно обръщение непубликувани керамични комплекси; анализирани са и частично или цялостно обнародвани материали.
- Въз основа на корелацията със стратиграфските данни от обектите, от които произхождат керамичните комплекси, са изведени спецификите на хронологическото им развитие, локалните особености на двата района в Родопите; въз основа на аналозиите на комплексите са изведени общите за по-голям район тенденции.
- На базата на анализа на керамичните комплекси и стратиграфските контексти, от които те произхождат, е предложена вътрешна периодизация на ранната желязна епоха, която е обвързана с публикуваните данни за абсолютната ѝ хронология.
- Събрана е цялата публикувана към момента информация за Родопите за рударството и металургията от времето на късната бронзова и ранната желязна епоха, въз основа на която да се провери съществуващото в литературата мнение за добре организирана цялостна система, свързана с добив и търговия на суровини, производство и дистрибуция на метални изделия (наличие на суровини и умения за работа с тях, места за добив и производство, анализ на откриваните материали).
- Разглеждането и анализът на отделните компоненти на културното развитие позволи да се изгради една картина на общността, населявала Родопите през I хил. пр. Хр., която показва две зони със специфично развитие в рамките на изследвания район, (източна и западна), археологически доловимите различия, между които се установяват след края на късната бронзова епоха и се задълбочават във времето. Общите за двете тенденции черти пък говорят за съществували добри възможности за комуникация между тях и на по-голямо разстояние, което води до впечатлението за район, който като цяло се вписва в процесите, протичащи в Древна Тракия от края на късната бронзова и през ранната желязна епоха.

ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Я. Димитрова. Керамика от късната бронзова и ранната желязна епоха от крепостта Лютица, Ивайловградско. – В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, т. II, София, 2009, 15-32.

Я. Димитрова. Керамични комплекси от ранната желязна епоха от Родопите. – В: Научни трудове XIX международна научна конференция за млади учени “Мениджмънт и качество 2009”. София, 2010, 111-134

Y. Dimitrova. From Late Bronze to Early Iron Age – Thracian Sanctuaries in the Eastern Rhodopi Mountain Bulgaria. – In: *Anodos. Studies of the AncientWorld*, 6-7/2006-2007, Trnava, 2008, 493-507.

Y. Dimitrova. Rodopi Mountain Between Thrace and Aegea Region: Some Elements of a Border Culture of Early Iron Age in Southern Bulgaria. – In: *Anodos. Studies of the AncientWorld*, 10/2010, Trnava, 2011, 71-84.

В съавторство:

Г. Нехризов, Я. Димитрова. Хронологическо развитие на керамиката от ранната желязна епоха в Източните Родопи. – В: Приноси към българската археология. Сборник в памет на Златка Генова – под печат

G. Nekhrizov, J. Tzvetkova, Y. Dimitrova. Contributions to the Periodization and Absolute Chronology of the EIA in Thrace. – in print